

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРОЯВ БАЙДУЖОСТІ

Зварич Ігор Михайлович¹, Чуйко Галина Василівна², Чаплак Ян Васильович³

¹Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2033-5054>
Researcher ID: E-6591-2016

²Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>
Researcher ID: D-9477-2016

³Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>
Researcher ID: D-4081-2016

UDC: 159.99 ; 316.647.5

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з теоретичним аналізом одного з крайніх видів прояву толерантності – байдужої толерантності; спробою виявити філософські, релігійні та соціальні корені цього явища, що набуває все більшого поширення в інформаційному суспільстві з його мимовільним, а іноді – свідомим ігноруванням чи нівелюванням моральних норм.

Констатується, що спроб науковців визначити зміст поняття «толерантність» досить багато і вони продовжують-ся з усвідомленням того, що описати настільки складний, динамічний і багатовимірний феномен непросто.

Виділені види толерантності на основі аналізу психологічної літератури, що стосуються її розуміння: повна толерантність, часткова, ілюзорна та байдужа толерантність, – подальший аналіз авторів зосереджується навколо байдужої толерантності, яка розуміється ними як прояв стійкого, не завжди усвідомлюваного індиферентного ставлення до різних аспектів і сфер життя.

Зазначається, що розуміння толерантності як байдужості, індиферентності, в історичному плані пов'язується з релігією, проте воно має і серйозні філософські корені.

Зроблено висновок, що толерантність байдужості – це прояв стійкого, не завжди усвідомленого, індиферентного ставлення до різних питань людського буття; що в інформаційному ж суспільстві поступово нівелюються аксіологічні цінності моральності, тоді як толерантність байдужості, успадкована нами від колишнього тоталітаризму, активно проявляється.

Ключові слова: толерантність, толерантна байдужість, мораль, нігілізм, індиферентизм.

Постановка проблеми. Проблема толерантності завжди була актуальною як у полікультурних і таких, де громадяни розмовляють різними мовами суспільствах, так і в міжособистісних відносинах. Проте в наш час всесвітньої глобалізації толерантність набуває особливої важливості як передумова та спосіб досягнення порозуміння і згоди між різними культурами,

народами різних країн, різними людьми, заради мирного врегулювання можливих конфліктів. Власне, про це свідчить і прийняття Декларації принципів толерантності (терпимості) (1995), де вона визначається як «повага, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності»

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Igor Zvarych, Halyna Chuyko, Yan Chaplak

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

ті» (Декларація принципів, 1995).

У філософському енциклопедичному словнику, толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) – є терміном, яким «позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних тощо). Світоглядною основою толерантності є цінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної» (Філософський енциклопедичний, 2002 : 642). У сучасному тлумачному словнику толерантність визначається як «терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки» (Современный толковый, 2021); це «готовність прихильно визнавати та приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, що відрізняються від власних», навіть у випадку незгоди з ними (Сагановська, 2017).

Аналіз досліджень і публікацій. До аналізу феномену толерантності та її проявів у психології зверталися багато науковців, зокрема: Д.О. Леонт'єв, В.І. Самохвалова, А.В. Блінов, А.О. Макарьєва, А.К. Абрамян, Н.В. Абрамовських, Е.М. Гусейнова, О.І. Кириленко, Е.А. Панасенко, Л.В. Трубіцина, Р.Т. Нябіуллін, З.У. Цораєв, Дж.Б. Бязрова, В.В. Матюшина, Н.Г. Капустіна, Є.А. Мезенцев, О.В. Рязанов, Г.Маркузе, М.Б. Хомяков, Т.П. Сагановська, М.Уолцер та багато інших; при цьому толерантність як прояв байдужості у своїх працях згадували О.В. Рязанов, В.І. Самохвалова, Г.Маркузе, Е.М. Гусейнова, А.В. Блінов і А.О. Макарьєва. Проте зміст явища толерантності (складного, комплексного, багатовимірного) і досі потребує подальшого ґрунтовного аналізу; крім того, такий вид толерантності, як толерантність байдужості надто рідко досліджується науковцями.

Мета цієї статті – на основі теоретичного аналізу розуміння феномену толерантності у психології визначити специфіку та ймовірні причини прояву в суспільстві толерантності байдужості.

Методи дослідження. У статті використано взаємодоповнюючі методи теоретичного дослідження: аналіз і синтез інформації наукових джерел, релевантних до проблемного поля роботи, порівняння думок різних науковців, систематизація й узагальнення теоретичних даних, відповідно до мети роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Спочатку зазначимо, що різних авторських тлумачень поняття толерантності у науці дуже багато. До прикладу, науковці А.О. Макарьєва й А.В. Блінов (2015 : 129) розуміють толерантність як здатність людини без агресивної протидії та внутрішнього роздратування ставитися до думок, поведінки, зовнішності інших людей або соціальних груп, які відрізняються від її власних.

В.О. Лекторський пов'язує толерантність з «установкою на незалежність, автономність індивіда, його особисту відповідальність за свої переконання та вчинки, недопустимість силового нав'язування» іншому будь-яких ідей (Леонт'єв, 2009).

Згідно Д.О. Леонт'єва, толерантність – це «позиція визнання інших цінностей, поглядів, звичаїв як рівноправних зі звичними «своїми» цінностями, поглядами та звичаями, поза залежністю від ступеня згоди із ними» (Леонт'єв, 2009).

Н.М. Федотова вважає що толерантність є «визнанням легітимності законних і таких, що не розходяться з мораллю, інтересів іншого і відкритість стосовно його досвіду, готовність до діалогу та до розширення власного досвіду в цьому випадку» (Рязанов, 2007 : 32).

Дещо по-іншому тлумачить толерантність А. К. Абрамян: як «моральну якість особистості», яка визначається здатністю людини приймати іншу людину та її відмінність від себе, визнавати індивідуальність, з повагою ставитися до її думки та поглядів. Толерантність виражається в прагненні порозумітися та досягти згоди в процесі взаємодії неагресивними методами (Абрамян, 2009 : 7).

На думку А. А. Гусейнової та І. С. Кона, толерантність людини виражається у її «прагненні досягти взаєморозуміння та узгодженості різнорідних інтересів і поглядів без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання» (Абрамян, 2009 : 5).

Та одним з найкращих, на нашу думку, є визначення толерантності, запропоноване Е. А. Панасенко: «толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди» (Панасенко, 2019). Додамо лише: не зраджуючи власних життєвих принципів.

У результаті, Н.Г. Капустіна наголошує (а ми

цю думку проілюстрували вище), що «толерантність – це складний, багатоаспектний, багатокомпонентний і неоднорідний феномен, який неможливо описати лише в одному вимірі» (Капустина, 2008). Д.О. Леонтьєв також зазначає, що до сьогодні поняття толерантності «не є, строго кажучи, поняттям. Воно насичене масою конотацій, емоційних, моральних, поетичних асоціацій і смислів» (Трубицына, & Нябиуллин, 2019).

На нашу думку, толерантність – це особистісна характеристика людини, що проявляється у тактовному та доброзичливо-неупередженому ставленні до іншої людини (культури), яка може відрізнитися за будь-якими ознаками, як до рівної, повага до її права мати власну думку, систему життєвих цінностей; свободу дотримуватися своїх принципів і переконань, і яка не чинить моральне зло (шкоду) іншій людині, природі чи цивілізації (Чуйко, & Чаплак, 2019; 2020). Толерантність можна розуміти як повагу до права іншої людини на власне бачення і тлумачення світу й усього в ньому, при цьому залишаючись при власних життєвих і моральних принципах, поглядах і можливості їх як відстоювати, так і аргументованої зміни.

Проте толерантність – це не статична, а динамічна характеристика людини; прояв толерантності як взагалі, так і в ставленні до конкретного об'єкта може змінюватися, зокрема, з плином часу чи набуттям особистістю нового досвіду (стосунків і ставлень), а також, зважаючи на те, що це не лише моральне, але й емоційне ставлення, – навіть через зміну психофізичного стану людини.

Значимо, що у результаті попереднього, зробленого нами аналізу змісту різних визначень толерантності, присутніх у працях різних науковців, ми умовно поділили їх на три відносно різні групи: 1) толерантність розуміється як моральна якість (позиція, ставлення) особистості, тобто у визначенні акцентується саме морально-етичний бік цього феномену; 2) толерантність включається до системи цінностей людини та пов'язується з її повагою до екзистенційних цінностей і життєвих принципів, переконань і поглядів іншої людини, тобто акцентується аксіологічний аспект цього поняття; 3) підкреслюється соціальна важливість толерантності для забезпечення ефективної взаємодії людей у міжособистісних стосунках, культурах, громадах і суспільствах – у досягненні взаємного порозуміння та згоди при вирішенні різних проблем.

При цьому визначення толерантності, пропонувані науковцями, частіше поєднують різні її розуміння, вочевидь, підкреслюючи комплексний, різноаспектний і складний характер цього феномену (Чуйко, & Чаплак, 2020).

Та на тлі загального захоплення науковців розглядом феномену толерантності, підкреслювання його позитивної ролі та виділення його видів певним дисонансом виглядає робота В.І. Самохвалової (2012) – спроба ґрунтовно дослідити це поняття. Проте, на наш погляд, саме ця робота представляє об'єктивний аналіз того, що можна назвати проблемою толерантності та її тлумачення, зокрема в психології, і ми, цілком поділяючи думки автора, вважаємо за потрібне уважніше поставитися до висловлених дослідницею ідей.

Отже, по-перше, зазначимо вслід за В.І. Самохваловою, що поняття толерантності у сучасному світі насправді не має ні чіткого розуміння, ні визначених меж його використання, тобто відсутній (як слушно зазначає науковець) як денотат (чітке значення слова), так і невизначено-розмитий його коннотат (те, що цим словом позначається). Тому поняття застосовується як для характеристики поведінки, що просто відповідає ситуації, так і для «ненормативних», девіантних її проявів. У першому випадку під толерантністю розуміють, за суттю, байдужість, у другому – цілковиту моральну нерозбірливість. Тут буде доречно пригадати, що толерантність проявляється до негативних, а не до позитивних явищ дійсності. Проте, можливо, саме через це, саме поняття толерантності, як зазначає О.В. Рязанов (2007), у нашій свідомості сприймається як суто позитивне, тоді як інтолерантність – негативно, хоча «стосунки» між цими поняттями, і ми погоджуємося з науковцем, набагато складніші. Тому, слухним є зауваження В.І. Самохвалової, що у наш час толерантність стає засобом уніфікації відмінностей, звикання до поведінкових і особистісних аномалій (а не вимог норми) та засобом переназивання ситуації задля перетворення її на більш прийнятну (власне, засобом маніпулювання свідомістю людини). Проте усе це характеризує толерантність лише як засіб, а не мету, позбавляючи її аксіологічного змісту. Додамо: саме так вона найчастіше розуміється у сучасному світі.

Що ж до того, що саме позначається цим словом, то це найрізноманітніший за змістом комплекс понять («накладення єдиної системи відліку на об'єкти, різні за природою, за способом ідентифікації, за віднесенням до... культурної, мислительної традиції, пізнавальної парадигми тощо» (Самохвалова, 2012 : 173)), що стосуються переважно сфери моральності (до прикладу: злагода, доброта, милосердя, прощення, людяність, вихованість, ввічливість, порядність тощо), які сприймаються як контекстуальні синоніми толерантності, проте точніше визначають саме характер відповідної поведінки; а також не зовсім моральних за суттю її проявів: байдужість, нерозбірливість, безпринципність, лояльність до порушень, їх виправдання, конформізм. При цьому крайнім варіантом прояву толерантності людини, де поняття повністю втрапить моральний підтекст, виявиться маніпуляція: «під цим кон'юнктурним словом зручно маскувати дещо інше та контролювати все, що відбувається». А сам принцип толерантності здатний звільнити аморальну людину від набридлої їй відповідальності й обов'язків. На думку В.І. Самохвалової, толерантність є «типово постмодерністським, досить лукавим поняттям», за вимогою дотримання суті якого у суспільстві маскується «м'яке керування» людьми, маніпулювання ними, коли це поняття «підміняє справжнє обговорення складних і значимих проблем», наболілих питань, «перекриваючи інтерес до незручної теми» (Самохвалова, 2012). Адже терпимість завжди проявляє слабший, а сильному залишається або виявити великодушність, або ж самотужки, маніпулятивно встановити межі соціальної толерантності, використовуючи її як засіб управління.

Поточне ж визначення автором толерантності (коли вона розуміється виключно як засіб, а не мета) нами сприймається саме як тлумачення байдужої толерантності: «це чеснота людей, які усвідомлюють свою недосконалість (які у той же час не планують і власного вдосконалення, але, швидше за все, бажають, щоб їх залишили в спокої)» (Самохвалова, 2012 : 170).

До речі, якщо переважна більшість науковців розглядають історію вживання поняття «толерантність» і ведуть її з дохристиянських часів, практично обґрунтовуючи споконвічне існування якщо не форми, то змісту цього поняття (зокрема, переважно у формі віротер-

пимості аж до індиферентності), то В.І. Самохвалова, аналізуючи бачення саме феномену толерантності у соціумі, з його погляду та розуміння / використання, представляє власне бачення розвитку розуміння даного поняття. По-перше, науковець доводить, що механізм толерантності має бути вродженим, оскільки здатність до виживання, з одного боку, та до адаптації до зовнішніх змінюваних умов, – з іншого, у світі, наповненому різноманіттям, як у видовому плані, так і всередині кожного виду, потребувала від людини саме прояву толерантності (прототолерантності) заради збереження виду. Толерантність як усвідомлене соціальне явище – новий етап у розвитку толерантності: «в людській свідомості сформувався та розвинувся когнітивний механізм, що дозволяє утримувати єдність сприйняття та врівноважувати протилежні тенденції» (Самохвалова, 2012 : 169), що гнучко структурувало динамічну єдність світу. У цей час поняття толерантності співвідноситься з поняттям соціальної та психічної норми та цінності нестійкого різноманіття; власне толерантним, поблажливим ставленням до недосконалість людини загалом заради безконфліктного існування. Проте чітке розуміння та розрізнення Добра і Зла у цій толерантності ще зберігається.

У сучасний період розвитку цивілізації розуміння толерантності, як стверджує науковець, знову змінюється: розширюється число її об'єктів (те, до чого людина має виявляти толерантність), поступово нівелиюється різниця між добром і злом у проявах толерантності, втрачається необхідність у тлумаченні толерантності як морального явища, вона перетворюється лише на засіб і втрачає значення моральної цінності соціуму й особистості. У результаті насправді зникає (втрачає сенс) потреба виховання, навчання, саморозвитку, самовдосконалення – адже усе це може сприйматися як прояв нетолерантності з боку іншої людини: кожен може і має право бути таким і тим, ким хоче і мати на все власну точку зору. Й у цій ситуації толерантність уже розуміється як «мета перетворення культурного контексту на однорідний, безякісний, безціннісний, що стає інструментом зниження людської планки буття» (Самохвалова, 2012 : 170).

Так поступово посилюється (загострюється) амбівалентна сутність поняття толерантності: від вимог

дотримання норми – до засобу уніфікації та «звикання до аномалій»; від морального поняття – до «виправдання не кращих сторін життя суспільства» (Самохвалова, 2012 : 169).

При цьому науковець не лише не заперечує, але й підкреслює важливість і актуальність поняття толерантності (і не лише у формі ставлення, а саме як поведінкового прояву) для існування та розвитку суспільства: «в умовах справжньої необхідності якось пов'язати світ, що складається з різного, у здатне до співіснування єдине ціле», «...за адекватного змісту даного поняття, толерантність забезпечує гнучкість реакції, пошук альтернатив, свідому установку на контакт і можливий діалог...» (Самохвалова, 2012 : 173).

Однак психологічній науці необхідно не лише дати обґрунтоване, зрозуміле та вичерпно чітке розуміння толерантності, але й визначити її межі (адже інтолерантність у свідомому відстоюванні людиною власної позиції є цілком адекватним її проявом), не забуваючи про амбівалентну складність та комплексність (багатошаровість) цього поняття.

Тому науковець пропонує таке розширене тлумачення поняття толерантності: це «позначення типу ставлення, що передбачає взаємодії та засноване на збереженні та визнанні ідентичності обох сторін», це «допущення існування іншого без будь-яких емоцій, суджень, оцінок з приводу, це прийняття іншого водночас визнанням та збереженням непорушності своєї його ідентичності» (Самохвалова, 2012 : 173).

Отже, дещо підсумуємо: у науковій літературі існує багато досить різних авторських визначень толерантності (до прикладу, її розуміють як «інтегроване поняття: принцип взаємодії, цінність, ціннісний орієнтир, що визначає поведінку особистості, та як окрему її характеристику / якість» (Сагановська, 2017), додамо: засіб досягнення певної мети), причому більшість науковців вочевидь виходять з тлумачення поняття толерантності в Декларації, по-своєму модифікуючи його в деталях, відповідно до свого розуміння цього поняття. Спільним для багатьох з них є те, що толерантність визнається *активною* (отже – має проявлятися у поведінці) і означає розуміння та *повагу* до відмінностей та визнання і *прийняття* права іншої людини / культури, соціуму на інакшість.

Однак, можливо, що саме величезна кількість наукової літератури (філософського, політичного, психологічного, економічного, соціологічного, медичного спрямування) останніх десятиліть, що стосуються толерантності, досі не дала можливості науковцям сформулювати хоча б відносно / тимчасово остаточне науково обґрунтоване цілісне узгоджене розуміння феномену толерантності, яке б чітко і точно окреслювало зміст, сфери застосування цього поняття (смісли його використання) та межі можливості його дії.

А без чіткого розуміння змісту поняття та визначення конкретних меж його застосування навряд чи доречно прагнути визначити його структуру, окреслити принципи та виділити рівні.

Хоча, оскільки поняття толерантності сприймається більшістю науковців як таке, стосується категорії моральності, його фундаментальними принципами насправді є біблійні правила: «не суди і не судимий будеш» і «не чини іншому того, чого не бажаєш собі». Тим більше, що слово має стільки змістових контекстуальних синонімів, як ніяке інше, уже визначене в науці (до прикладу, доброзичливість, доброчесність, ввічливість, вихованість, тактовність, неупередженість тощо). Синонімами поняття «толерантність» В.В. Матюшина схильна вважати також «взаєморозуміння, повагу прав і свобод, визнання, культурний плюралізм, ненав'язування поглядів, забезпечення рівноправного підходу, згоду, право відрізнятись від інших, відкритий діалог, рівність у гідності, повага до самотності» (Матюшина, 2013 : 242).

Крім того, складається враження, що кожний дослідник толерантності, хто тлумачить її як цінність, переважно моральну, намагається сформулювати її власне визначення, чимось відмінне від інших визначень, а не прагнути виявити, що є спільним, а, отже, основним у цих тлумаченнях (можна сказати, що, визначаючи поняття толерантності, науковці насправді проявляють усе ж недостатньо толерантне ставлення до інших її тлумачень), – інакше досі вже могли дійти згоди, щодо розуміння змісту та смислового обсягу цього терміну.

Узагальнюючи існуючі психологічні визначення поняття толерантності, ми дійшли висновку, що спільним (частіше повторюваним у різних її тлумаченнях) може бути таке її розуміння: це шанобливе ставлення

до іншої людини, іншої культури, національності, переконань і життєвих принципів, що реалізується у відповідній (доброзичливій) поведінці, спрямованій на взаєморозуміння та досягнення спільної згоди, без відмови від власних поглядів.

Досі невирішеним науковцями, які досліджують проблему толерантності, є також таке дотичне до неї питання, як співвідношення понять толерантність і терпимість, яке час від часу піднімається різними вченими. Проблема в тому, що справжнє розмежування значень понять толерантності та терпимості відбувається зараз, оскільки в мовах, похідних з латинської, існував лише один термін: *tolerance*, – який означав і терпимість (і найчастіше – саме так тлумачився (пасивне страждання, витривалість до болю (Абрамовських, & Гусейнова, 2016 : 14), і толерантність. Тоді як «терпимість» – типово слов'янське поняття.

До речі, у словнику української мови (1979) толерантність (толерантний) тлумачиться як поблажливість, *терпимість* до думок, поглядів, переконань, вірувань іншої людини, а поняття терпимості – як здатність поблажливо ставитися до *чужих* звичок, звичаїв, поглядів тощо. Тобто, єдина відмінність у розумінні цих понять, яку можна визнати лише відносно суттєвою, – це те, що толерантність проявляється до *іншої / будь-якої* людини, а терпимість – до *чужої* людини. Проте в усьому іншому в словнику тлумачення цих понять збігається.

Н. Г. Капустіна (2008), у свою чергу, вважає, що «толерантність, на відміну від терпимості, не оперує аксіологічними категоріями «добре – погано», на думку науковця, вона заснована на протиставленні «свій – чужий», – що, за суттю, позбавляє толерантність моральності.

Тоді як науковці загалом насправді поділилися на дві групи щодо цього питання: одні підкреслюють тотожність понять «толерантність» і «терпимість», інші – намагаються їх розділити, доводячи відмінність у їх тлумаченні. Так, приклад другого розуміння понять знаходимо у О.В. Рязанова, який стверджує, що їх зміст різний: терпимість – це прояв милосердя та поблажливості, співчуття до іншої людини (тобто терплять лише з милості, із жалості), тоді як толерантність – це терпимість «особливого роду»: до чужого способу життя,

поведінки та звичаїв, принципів і переконань, ідей тощо. І саме толерантність (а не терпимість), на думку науковця, має негативний антонім – інтолерантність (Рязанов, 2007).

На думку В.В. Матюшиної (2013), толерантність і терпіння – різні поняття, оскільки терпіння можна описати як «почуття з боку того, хто відчуває насилля». Тоді як толерантність пов'язана з повагою, визнанням рівності інших людей, відмову від домінування та застосування сили.

Є.А. Мезенцев (2015) навпаки зазначає, що «термін толерантності всюди визначається як терпимість» (до речі, А. А. Гусейнова та І. С. Кон, також вважають терпимість синонімом толерантності: (Абрамян, 2009 : 5)), що проявляється у «добровільній, активній, свідомій поведінці», відповідно до тлумачення толерантності / терпимості у Декларації принципів толерантності (1995). Проте науковець досить негативно ставиться до самого поняття, наголошуючи, що його активне посилене використання в суспільстві є «спробою розширення сфери дозволеного та звуження сфери забороненого (табу, гріха)» (Мезенцев, 2015 : 12). Завдяки такому впливу простої активізації вживання поняття у суспільстві те, що раніше заборонялося та зневажалось, стає у свідомості соціуму не лише можливим, але й цілком нормальним. Тобто толерантність здатна виконувати не лише прогресивну, але й маніпулятивну функцію. У випадку ж, коли толерантність стає безмежною / необмеженою, – вона, на думку Є.А. Мезенцева, з якою ми схильні погодитися, становить небезпеку для суспільства та людини в ньому: не можна бути толерантним до всього, тому в цьому випадку сама толерантність втрачає зміст і сенс, а суспільство позбувається гуманності та поваги до людської гідності.

Д.О. Леонтьєв (2009) зазначає, що в понятті терпимості парадоксально поєднуються «риса толерантності й інтолерантності», причому в поведінці проявляється перше, тоді як в її переживанні – друге.

На нашу думку, лексичне значення понять (денотат) тотожний, розрізняються ж вони сферою використання та стилістично-смісловим забарвленням (конотатом). І «толерантність» – це більш офіційне і соціальне поняття, тоді як «терпимість» – м'якше і більш гнучке поняття повсякденного життя.

Ще одним невирішеним у науці питанням, що стосується розглядуваної проблеми, є те, як співвідносяться поняття толерантність та інтолерантність.

При цьому толерантність традиційно розуміється як позитивний полюс ставлення чи поведінки, тоді як інтолерантність – як негативний. Але, як показує життя, це не взаємовиключні поняття: можна інтолерантно ставитися до вчинків, дій і поведінки іншої людини, проте при цьому зовні проявляти толерантність (хоча, у цьому випадку вона за своїм значенням наблизиться до поняття «терпимість» – як прийняття страждання через свою внутрішню незгоду та неможливість її висловити).

Так, на думку А. К. Абрамяна, зрозуміти справжню суть толерантності стає можливим тільки завдяки розгляду її протилежності – інтолерантності (нетерпимості), що базується на трактуванні людиною своїх поглядів, переконань чи способу життя як вищих від усіх інших людей лише тому, що вони «інші», на яких не варто звертати увагу (Абрамян, 2009).

Нам би хотілося уточнити: насправді далеко не завжди прояв людиною інтолерантності свідчить про те, що вона ставить себе на вищий щабель (психологічний чи соціальний), порівняно з людиною, до якої проявляє інтолерантність: такий прояв може бути справедливим, цілком заслуженим дією, вчинком, словами іншої людини. І можна припустити, що толерантність стане більш визначеним і зрозумілим поняттям, якщо визначити межу її прояву, за якою вже доречно і розумно проявити інтолерантність.

Про те ж, що толерантність (її прояв) насправді має (принаймні, повинна мати) межу, в науковій літературі згадується нечасто. адже тоді доводиться визнати, що це зовсім не однозначне, а амбівалентне поняття, яке при порушенні цієї межі набуває негативного забарвлення, за суттю, міняючись в оцінці місцями з інтолерантністю. До прикладу, прояв толерантності до зла у будь-яких його проявах перетворює толерантність на негативне явище, а людину, яка її проявила, на аморальну. Й у цьому випадку саме інтолерантність була б позитивною.

Отже, як би не ставилися науковці чи й пересічні люди до толерантності, а їй обов'язково необхідні визначені межі прояву, поза якими вона виявляється ні

до кого та ні до чого не може, і на цьому в наукових роботах наголошують лише деякі дослідники проблеми, причому в основному це ті науковці, які схильні помічати амбівалентну суть і складний зміст даного поняття. Так, О.В. Рязанов, зазначаючи, що у нашій свідомості толерантність сприймається виключно як позитивне явище, тоді як інтолерантність розуміється суто негативно, хоча це не завжди відповідає дійсності, так само гостро ставить питання про межі толерантності, певною мірою водночас відповідаючи на нього: це «... грань / межа, за якою вона суперечить здоровому глузду і стає елементом мазохізму», адже проявляючи толерантність у цьому випадку, людина втрачає почуття власної гідності (Рязанов, 2007 : 52). А Є.А. Мезенцев не лише наголошує, що толерантність повинна мати чіткі межі, але й, по суті, також визначає / називає їх: вона має узгоджуватися із «системою базових життєвих цінностей» людини (Мезенцев, 2015 : 12). Г. Маркузе (2013), аналізуючи роль толерантності (політичної), зазначає, що її межами мають бути «об'єктивність, рівна увага до конкуруючих і конфліктуючих позицій сторін». В.І. Самохвалова (2012) також вважає, що є такі життєві чи суспільні сфери чи ситуації, де поняття толерантності «взагалі не застосовується» (точніше, не мало б застосовуватися) – це випадки порушень моралі (підлість, убивство тощо). Так, толерантність у контексті честі є не толерантністю, а безчестям, а щодо істини – «просто брехня». Науковця також цікавить можливість толерантної реакції іншої людини на прояв нашої толерантності, що переступає її можливі / прийнятні межі.

Цікаво, що навіть у Декларації (1995) наявна спроба у певний спосіб визначити / вказати межі прояву толерантності: вона «не може служити виправданням зазіхань на ... основні цінності» – «визнання універсальних прав і основних свобод людини»; не виявляється до «соціальної несправедливості», не пов'язана з відмовою людини від власних переконань чи поступкою нав'язаним чужим, – тобто, знову-таки межею толерантності, що є моральних обов'язком і чесною людиною, є те чи інше порушення загальнолюдської моралі та етичних норм співжиття.

Насправді межі прояву толерантного ставлення закладені частково уже в розумінні толерантності як

моральної якості: отже, до всього, що не відповідає нормам моральності чи етики, що порушує, руйнує чи зневажає її норми, толерантним бути не можна: тобто порушення моральних норм об'єктом толерантності і є межею її прояву щодо цього: «Толерантність ... містить певне небажання, несприйняття помилкової позиції або неправильних вчинків... Це також визнання легітимності законних інтересів іншого, що не розходяться з мораллю, і відвертість по відношенню до його досвіду, готовність до діалогу та до розширення власного досвіду у цьому випадку» (Баранова, 2015).

Тоді, як філософський словник пропонує своє роз'яснення: «межі допустимої толерантності залежать від соціальних норм, що діють в даному суспільстві (і, отже, в своїй основі мають культурне походження); однак в межах діючих соціальних норм можливі більш толерантні та менш толерантні варіанти особистої та групової поведінки» (*Філософський енциклопедичний*, 2002).

На думку ж М.Б. Хомякова (2003), межа толерантності, з одного боку, залежна від контексту прояву самої толерантності, з іншого, – визначається суспільством і культурою. І «нетерпиме ставлення до «іншого» зумовлене вірою (людини) в істинність власних переконань». Такий висновок, як на нас, заставляє думати, що межа толерантності – досить суб'єктивне поняття, і в кожного – своя, тому що там, де одна людина буде вважати свої переконання істиною в останній інстанції (абсолютною), інша таку «межу» може ігнорувати, вважаючи, що Інший має повне право на власну думку, яку варто поважати, проявляючи толерантність, проте не відмовляючись від своїх життєвих цінностей і переконань.

Щодо визначення в психологічній науці рівнів толерантності, найбільш вдалим поділом вважаємо здійснений І.В. Крутовою: рівень стримування негативного реагування на морально значимий фактор (рівень прояву терпимості); рівень готовності до взаєморозуміння і порозуміння з Іншим на основі визнання загальнолюдських цінностей; рівень критичного діалогу та розширення власного досвіду людини на основі критичного осмислення ситуації (Трубицына, Нябиуллин, 2019).

Також, проаналізувавши наукову літературу з

проблеми толерантності, ми схильні виділити такі її види: *повна* (цілкова) толерантність – це такий випадок, коли доброзичливе зовнішнє прийняття Іншого, факту його відмінності від себе, не викликає у людини внутрішньої незгоди із цим, з таким ставленням до іншого (на нашу думку, така толерантність межує з довірою до іншої людини); *часткова* толерантність – коли зовні ми демонструємо прийняття іншої людини, тоді як внутрішньо – лише миримось з такою позицією до неї; *ілюзорна* толерантність – зовні ми намагаємося з різним ступенем щирості показати свою повагу та прихильність до іншої людини, проте внутрішньо гостро переживаємо свою незгоду з її поведінкою чи іншими проявами, хоча й подавляємо їх; *байдужа* толерантність – людина не відчуває необхідності виявляти своє толерантне / інтолерантне ставлення до іншої людини, її поведінки і вчинків, оскільки їй або все одно, або вона визнає повну свободу та право інших бути іншими і більше не стурбована цим питанням. Проте саме байдужа толерантність може сприйматися як симулякр цього явища, за яким нічого справжнього немає (ніякої толерантності).

Звичайно, як зазначено вище, з тих пір, як поняття толерантності стало сприйматися як таке, що належить до психологічної науки та має очевидний моральний відтінок (підтекст), воно стало витлумачуватися переважно в активному аспекті (як прояв толерантної поведінки). Більш того, у його визначеннях підкреслюється саме те, що толерантність проявляється у готовності та налаштованості людини приймати думки, погляди, поведінку, звичаї, спосіб життя іншої людини, що відрізняються від її власних, причому, навіть за наявності внутрішньої незгоди з ними.

Проте з'явилися і такі науковці (до прикладу, Е.М. Гусейнова), які помітили, що толерантність сучасної людини за своїм проявом може нагадувати психологічну адаптацію: це повна відсутність або значно зменшене за силою, послаблене реагування на різні фактори завдяки зниженню чутливості людини до їхньої дії (Гусейнова, 2014 : 626). У психологічному словнику також пояснюється, що толерантність проявляється у відсутності, послабленні реагування людини на певний несприятливий фактор як результат зниження чутливості до його впливу (Петровский, & Ярошев-

кий, 1990 : 401-402). Тобто тут теж закладено розуміння поняття толерантності як адаптації. Зазначимо, що у даному випадку синонімом толерантності стає відсутність активної реакції людини на фактори, які вона прийняти та погодитися з ними, принаймні публічно, не готова, тобто – зовнішня байдужість.

Д.О. Леонтьєв (2009) натомість наголошує, що «дуже часто емоційним фоном толерантності служить абсолютне нейтральне ставлення, що, у свою чергу, неправомірно завжди ототожнюється з байдужістю». Зазначимо: «нейтральне ставлення» насправді є, так би мовити, беземоційним, це демонстрація того, що людині – все одно, принаймні, зовні вона демонструє саме це, тобто, що вона *байдужа*, – закономірно, що такий вияв толерантності асоціюється з байдужістю.

Науковці З.У. Цораєв і Д.Б. Бязрова (2014) вважають, що «осмислення толерантності в категоріях терпимості, байдужості, поблажливості не передає суті сучасної соціокультурної ситуації». Як на нас, – це видавання бажаного за дійсне: якраз навпаки, саме ці категорії якнайкраще пояснюють і пасують до сучасної ситуації як в країні, так і в світі, де переважній більшості (*das Man*, за М.Хайдеггером (Чуйко, Гуляс, Колтунович, 2009 : 71)) абсолютно байдуже, що роблять інші, чи що з ними відбувається; *das Man* толерантно байдужий до всього, тільки б це не зачепило власне його.

Проте толерантність та її можливі мімікрічні модифікації в сучасному світі, особливо її мімікрію в бік індіферентності (байдужості) неможливо розглянути поза контекстом нігілізму як глобального явища – домінуючої семантики світоглядної системи людства. Толерантність у всіх сферах повсякденного буття насправді сором'язливо прикриває байдужість людини, яка втратила сенси духовних прагнень, обмежуючи і вичерпуючи профанною сферою свого функціонування весь обсяг духовного потенціалу буття.

Зазначимо, що початок осмислення нігілізму пов'язують з Ф.Ніцше, який заявив, що Бог помер, в праці 1882 року «Весела наука».

У західній філософії думка про смерть Бога оформилася вже творчістю І.Канта і Г.Гегеля, а Ф.Ніцше підвів остаточний висновок щодо цього факту. Останній широко осмислюється у ХХ сторіччі, яке втілило в природі людини та сутнісному бутті суспільс-

тва його наслідки.

М.Хайдеггер, аналізуючи ці наслідки в праці «Слова Ніцше «Бог мертвий»», констатував, що в цьому вислові втілена суть факту, що сакральне зникло зі сфери трансцендентного. Це стало причиною втрати людиною смислу буття, істинної віри, бо пошуки останніх у сфері за межової реальності виявилися безпорадними. «Смерть Бога» М.Хайдеггер розглядає як смерть ідеї про трансцендентну реальність з вищими цінностями, які зі сфери трансцендентної втілюються в іманентній реальності людини. Сфера трансцендентного перестала бути джерелом і аксіологічним началом, що формує сенс зусиль повсякденного буття для оптимістичної перспективи поза ним. М.Хайдеггер, піддаючи критиці всю метафізику від Платона до Ніцше, на місце зруйнованих сенсів трансцендентної сфери ставить Ніцше, яке, в свою чергу, теж не рятує від нігілізму, як і попередня метафізика надсущого, що стала причиною зародження нігілізму (Хайдеггер, 1993а).

Бог як символ трансцендентних смислів, ідей та ідеалів зі своєї високої недосяжності в площині західноєвропейської метафізики, на думку Ф.Ніцше, нищив усе земне. Це кінець метафізики, це – смерть Бога у філософській сфері ідей, смислів та ідеалів. Цей факт очолив проблему нігілізму. Хайдеггер упевнений, що нігілізм «може ... повести до світових катастроф. Нігілізм – це всесвітньо історичний рух тих народів землі, котрі залучені до сфери впливу нового часу» (Хайдеггер, 1993в : 175-177).

Звільнене місце трансцендентних смислів та ідеалів у ХХ ст. зайняли фашизм, комунізм, лібералізм, крайні форми технократії і т. ін. Усі ці форми заміщення претендують на місце у сфері трансцендентного, претендують саме на роль витіснених і знецінених метафізичних основ буття, все цінніше має позитивістський характер, де суще є сущим для самого себе. Відбулося «вбивання буття сущого» (Хайдеггер, 1993б : 177-178; 182; 212).

Головну роль, за Ф.Ніцше, у великій історичній драмі людства починає грати новий герой – надлюдина, що прийшла на зміну Богів, які померли. Саме цей новосвропейський суб'єкт покликаний визначити долю сущого, застосовуючи аксіологічну шкалу щодо останнього з позитивістським натхненням ХІХ ст.

Детальний узагальнюючий аналіз позитивізму сучасної цивілізації, на наш погляд, зробив В.Краус у праці «Нігілізм сьогодні або Терплячість світової історії» (1994). Серед великої кількості філософських, політичних, публіцистичних, культурологічних, екологічних і т. ін. публікацій, критика сучасної цивілізації у В.Крауса вирізняється тим, що вона не є ані демонстративно модною, ані показово академічною з навмисним акцентуванням на утаємниченості. Критика В.Крауса не є песимістичною чи революційною, вона не пропонує готових рецептів порятунку людини новітнього часу, вона обережно вказує на існування в людській природі потенційних можливостей, що базуються на тій частині її єства, яка належить тільки їй і не заангажована ні соціальним функціонуванням, ні актуальністю вирішуваних проблем. Це та сфера власного єства, що залишається сталою попри усі форми і силу впливу на неї. Вона – підстава надії на збереження та відродження.

Нігілізм, сформований остаточно як світоглядна позиція в XIX ст., як ми вже зазначали вище, став результатом західноєвропейської метафізичної думки. В XX ст. нігілістичні настрої набули пандемічного характеру, і катастрофи цього історичного періоду переконливо це доводять.

Саме нігілізмом пояснюються світові війни, революційні перевороти з численними жертвами, тоталітарні режими (фашизм і комунізм) з трагічними для людства наслідками свого панування, тероризм і фанатизм, падіння моралі, духовна нікчемність повсякденного існування сучасної людини, екологічні катастрофи, знецінення естетичних основ мистецтва, засилля масової культури. Все це та інші прояви наочної деградації суспільства й особистості вимальовують страхітливий за своє суттю перспективу виживання людства.

В.Краус (1994) вважає, що в XX ст. нігілістична пандемія характеризується злиттям суспільних та індивідуальних неврозів.

Нігілістичне самовідчуття та поведінка у автора класифікуються в таких різновидах нігілізму, як нігілізм чиновництва, догматичний нігілізм, академічний нігілізм та ін. Загалом такий універсальний аналіз явища нігілізму з переконливим залученням великої кількості думок і наукових концепцій вимальовує тоталь-

ний характер нігілізму як загально цивілізаційного явища.

Психологічна основа нігілізму проявляє себе в такому аналізі надмірним егоїзмом і егоцентризмом, завищеною самооцінкою, комплексом неповноцінності та почасти невротичними та психопатологічними проявами. Саме ці ознаки демістифікують атрибутивну «романтику» нігілістичного заперечення всього, що забезпечує співіснування в соціумі «бунтаря» сучасності.

Нігілістична пандемія в загалом комфортних суспільствах / соціумах Заходу доводить, що суто матеріальне не здатне заповнити весь життєвий простір людини і що потреба в екзистенційній змістовності, духовній наповненості сенсу існування є константним, незнищеним складником людського єства.

Толерантність (толерантність байдужості) в контексті нігілістичної пандемії в усіх своїх можливих семантичних виявах та симулякрівій мімікрії так чи інакше є реакцією середньої людини (Х.Ортега-і-Гассет, Г.Лебон), яка, будучи як ніколи де-юре вільною, де-факто виявилася рабом технологічного прогресу, ідеологічних та інших маніпуляцій, бюрократичної системи, рабом власних стереотипів творення моделей мислення та поведінки, що позбавляють її відчуття осмисленості власного існування.

Взагалі, розуміння толерантності як байдужості, індиферентності початково в історичному плані пов'язувалося з релігією як прояв віротерпимості, з одного боку, та вільнодумства, – з іншого; або з філософією стоїків. Проте, якщо з погляду розвитку релігійних вчень індиферентність – це прояв байдужості до релігійних питань, як через різноманіття релігій, так і завдяки переконанню, що ніякі релігійні тлумачення світу не мають переваги перед атеїзмом (*Індиферентизм*, 1996), то байдужість стоїцизму базується на думці філософа-стоїка Епіктета, що людина, яку «не хвилює нічого, що знаходиться за межами її вибору» – нездоланна (Щур, 2015).

Проте варто зазначити, що навіть за умови тлумачення індиферентності як байдужості до релігійних вчень / питань, яку Г. Гегель вважав «історично прогресивною формою вільнодумства стосовно релігії» (*Релігійний індиферентизм*, n.d.), висловлюва-

лася також думка, що реальна основа такого прояву індіферентності значно глибша: це «байдужість до істини та сенсу життя» через небажання людини вникати у суть екзистенційних питань і тим самим брати на себе відповідальність за власне життя (*Індіферентизм*, 1996).

З часом поняття «індіферентності» стало розумітися значно ширше, зокрема, як постійна байдужість «до питань знання, моралі, суспільного життя» (*Індіферентизм*, 2020) (завдяки чому крім релігійного був виділений і філософський індіферентизм), та навіть більш узагальнено: як «байдуже ставлення до кого-, чого-небудь» (*Індіферентизм*, 1973), пов'язуючись з відчуттям людиною спокою, упевненості в собі, самодостатності. Такий прояв байдужості «допомагає вести більш вільний, відкритий і незвичний спосіб життя», тобто байдужість дає певну владу (Шур, 2015).

Філософський індіферентизм розвивається за умови існування багатьох інтелектуальних позицій / теорій, коли особистості потрібно визначитися, з якою погоджуватися, яка є більш достовірною, проте зробити цього вона не може, через що – переходить до їх скептично-байдужого сприйняття (що зовні виглядає цілком продуманим), байдужої толерантності.

Згідно В.С. Соловйова, «індіферентизм переборюється / перемагається шляхами віри у "перевагу моральної сили"». Тоді як «ціннісний хаос» є основою для вкорінення позиції байдужості – зазначає у цьому контексті О.І. Кириленко (2020).

На нашу думку, у випадку толерантності (як морального поняття) такою силою могла б бути саме мораль: отже, якщо людина є моральною та вірить у силу / дієвість морального впливу в суспільстві – вона не буде байдужою (не проявить саме байдужої толерантності).

Проблема в тому, що сучасне інформаційне суспільство поступово, з подальшою і все більшою інформатизацією та технізацією життя втрачає переважно шляхом нівелювання цінності моралі та людяності, які вважалися важливими та навіть необхідними ще недавно, раніше. І мораль для сучасної людини перестала бути опорою її активної життєвої позиції, звівши її до рівня байдужої толерантності до усього, що відбувається у країні та світі.

Надалі серед різних типів / видів толерантності науковці почали виділяти і звичайну байдужість (Баранова, 2015), прояв якої міг зумовлюватися як наявністю значної кількості досить суперечливих учень щодо тлумачення світу, в правдивості чи справедливості яких людина не бажала розбиратися, тому найбільш доцільним виглядав прояв байдужості (*Індіферентизм*, 2020); або ж моральна байдужість ставала (і, очевидно, зараз є) «філософією виживання» у суспільстві, де понад усе серед достоїнств людини цінується «багатство, знатність, місце в соціальній ієрархії» (Миронов, 2016). Очевидно, саме з другим випадком прояву толерантності як байдужості пов'язане поняття «абстрактної толерантності» Г. Маркузе, який вважав, що така толерантність «виражається в байдужості у випадку необхідності прояву інтолерантності до певних явищ» (зокрема, фальшивої об'єктивності) та служить виправданням нетолерантного ставлення і стримує зміни в суспільстві (Маркузе, 2013).

В.О. Лекторський (Сагановська, 17; Молчанова, 2013) серед чотирьох можливих, наведених ним варіантів прояву толерантності, (хоча сам він очевидно є прихильником четвертого її розуміння, як толерантності розширення досвіду людини та «критичний діалог» з іншою людиною, яку прагнуть розуміти, визнаючи її право на власну позицію) називає і «толерантність як байдужість», що виходить з принципу, що усі найрізноманітніші культури (і, очевидно, люди) мають рівне право на існування та власну систему переконань і цінностей. Т.П. Скрипкіна, виділяючи толерантні особистісні позиції, серед них називає і толерантність як неупереджене, байдуже ставлення до Іншого (Гусейнова, 2014). М.Б. Хомяков (2003), який вважає, що в науці існують два кардинально різні визначення толерантності: «сильне» та «слабке», – під «слабким» її визначенням розуміє «ненасильницьке допущення» існування Іншого, від беззастережного прийняття аж до «байдужого» до нього ставлення. Приклад такого розуміння толерантності М.Б. Хомяков виявляє у М. Уолцера (2003), на думку якого, толерантність проявляється як мирне співіснування різних людей і який називає такі мотиви прояву толерантності: покірне сприйняття відмінностей заради дотримання миру; байдужість до несхожості; моральний стоїцизм – перекона-

ність, що й інші люди мають такі ж права, як і об'єкт толерантності; відкритість по відношенню до інших; зацікавленість в іншій людині, бажання її слухати; сприйняття несхожості, будь-яких відмінностей. Тобто толерантність за таких принципів сприймається як прийняття факту існування іншої, відмінної від того, хто проявляє толерантність, людини (Сагановська, 2017). При цьому «сильне» її визначення (що відрізняє його від байдужості, з одного боку, та від беззастережного прийняття, – з іншого (Хомяков, 2003)) науковець знайшов у П.Ніколсона, який тлумачить толерантність як «моральний ідеал», що проявляється як позиція утримання від можливого впливу на Іншого через його неприйнятну з погляду соціальної моралі поведінку, яку займає людина, здатна відмовитися від прояву інтолерантності. Отже, «сила» тут потрібна щоб принципово відмовитися від прояву цілком морально виправданого у цій ситуації інтолерантності. Але тоді така людина насправді не є принциповою чи толерантною, вона аморальна (Чуйко, & Чаплак, 2020).

До речі, «логічний парадокс» «сильного» розуміння толерантності М.Б. Хомяковим – це, на нашу думку, прояв амбівалентності феномену толерантності: людина розуміє, що інший чинить зло, але, проявляючи саме байдужу толерантність, не робить нічого, щоб його попередити чи зупинити, хоча й здатна на це. Проте, наскільки моральним є саме такий прояв толерантності?

А.О. Макарьєва й А.В. Блінов (2015 : 130) також погоджуються, що і той випадок, коли людина цілком індиферентна щодо об'єкта ставлення, може вважатися проявом толерантності, оскільки часто вона є «результатом байдужості, адаптованості, звикання до наявності об'єкта, що дратує».

Даючи визначення толерантності, В.І. Самохвалова водночас доречно зазначає, що таке ставлення не є власне взаємодією (оскільки не йдеться ні про який обмін: зокрема, толерантність може залишитися взагалі без відповіді (яка, власне, і не передбачається)), а «лише взаємно-паралельним співіснуванням», «ще бездушна байдужість» (Самохвалова, 2012 : 173). На думку науковця, байдужість є саме радикальною формою толерантності. Вона зустрічається у випадку, коли позиції співрозмовників важко поєднати (це

«співіснування монологів», самодостатній «колективний соліпсизм») і для цього потрібні дуже значні зусилля.

Варто зауважити, що за маскою байдужої толерантності може приховуватися переживання людиною своєї незгоди (за суттю, - інтолерантності) з чимось в іншій людині. Проте, у сучасному світі – частіше саме байдужість і є тим, чим представляється: за нею насправді нічого не приховується.

Думаємо, у нашій та інших пострадянських країнах однією з причин, чи, принаймні, серйозною передумовою, що започаткувала саме формування байдужої толерантності, могло бути традиційно одностороннє (безальтернативне) голосування: саме тоді, будучи із чимось незгодною, людина була змушена голосувати, «як усі», і, заглушаючи голос совісті, задля самозбереження як психіки, так і життя, демонструвала спочатку – активну, а з часом – лише байдужу толерантну згоду від неможливості щось змінити це: люди «індоктриновані умовами їх життя, за межі яких вони не в змозі вирватися» (Маркузе, 2013 : 8). Додамо: байдужість як форма прояву толерантності особистості, вочевидь, з'явилася задовго до розвитку в людини власної толерантності.

І виявилось, що у спадок сучасне інформаційне суспільство, що намагається розвиватися в Україні, від колишнього тоталітарного суспільства отримало саме толерантність байдужості (прояв толерантності як мовчазне індиферентне прийняття, через подавлення своєї незгоди), або мимовільний байдужий стоїцизм. І саме інтолерантність у цьому суспільстві проявлялася активно, почасти – надто, тоді як прояви толерантності поступово «стишувалися», ставали байдужими. А загальний соціальний конформізм виховує / культивує і утверджує саме норму толерантної байдужості. Так само цілком природною вона видається людині, яка втратила віру в ідеали, проповідовані й утверджені тоталітаризмом; і довіру до такого ладу, перебуваючи на світоглядному роздоріжжі. Г. Маркузе (2013), на наш погляд, доречно зазначає, що «в авторитарній системі про людей не можна сказати, що вони проявляють толерантність стосовно політики – вони її перетерплюють, оскільки в такому суспільстві «толерантність сама стає швидше засобом стримування» якісних змін у суспільстві».

тві, ніж «сприяє їм» (Маркузе, 2013).

Проте, за Г. Маркузе, «нерозбірлива» толерантність можлива / прийнятна лише у розмові, у нешкідливих для обох сторін суперечках, у науковій дискусії, в свободі совісті. Проте, у ситуації, «... де ставкою є свобода і щастя», тобто, де мова йде про надважливі, визначальні для життя людини та / чи суспільства речі, «не все дозволено говорити, не всі ідеї можна пропагувати, не будь-яка політика є допустимою, не будь-яка поведінка може бути дозволена» (Маркузе, 2013).

Ще одною можливою причиною зупинки розвитку активної толерантності у більшості громадян нашого соціуму на точці байдужості (за суттю – майже на середині континууму від цілковитої, усвідомленої, активної толерантності (що у крайній точці межує з фанатизмом) – до цілковитої інтолерантності) можна вважати неоднозначність і невизначеність у науці самого поняття «толерантність», вищезгадана множинність його тлумачень, крім того, як зазначалося вище, прояв толерантності повинен мати межу (межі), досі не визначену. Адже не можна бути толерантним до того, чого людина насправді нездатна терпіти саме з погляду людяності. Не маючи чіткого розуміння толерантності та меж її адекватного прояву, заплутавшись у різних, почасти суперечливих її тлумаченнях, людина сучасної епохи схильна обрати позицію толерантної байдужості (тоді як активна толерантність може бути лише бажаною, але не дійсною).

Зазначимо: у цих випадках толерантність байдужості – це те, що було найкращим, найбільш оптимальним для світогляду та виживання людини в тоталітаризмі.

На нашу думку, байдужу форму толерантності людина може обрати зокрема у таких випадках:

людина цілком звикла до певного явища, яке раніше не сприймалося нею як морально позитивне, а тому потребувало прояву активної, дієвої толерантності; адаптувалася;

коли виявляється, що подія, ситуація, явище чи об'єкт настільки не значимі для людини, що всерйоз їх сприймати, а, отже, і проявляти активну толерантність, немає сенсу – зручніше просто пасивно прийняти все як даність;

крім того, байдужа толерантність може бути

результатом того, що об'єкт толерантного ставлення не потребує / не вимагає її активної форми від суб'єкта;

людина може просто втомитися (з різних причин, ними можуть бути: власне, втома, або зміна ставлення до об'єкта толерантності) бути активно-толерантною і перейти до більш спокійної її форми – байдужої толерантності;

нарешті, після усвідомлення, що нічого неможливо змінити – це поза межами можливостей людини чи й суспільства; і навіть активна незгода (інтолерантність) чи висловлене обурення – безрезультатні (і тут, очевидно, що саме у цьому випадку байдужа толерантність заслуговує на назву «терпіння»).

Отже, коли людині з тих чи інших причин не потрібно відстоювати (активно демонструвати) своє толерантне ставлення / поведінку, вона схильна буде вдатися до менш енергетично-затратного вираження своєї позиції – мовчазної згоди – байдужої толерантності. Варто також зазначити, що у різних випадках може проявлятися як зовнішня толерантна байдужість, так і внутрішня (у першому випадку людина буде толерантною зовні, проте може «кипіти» від незгоди, нетолерантності всередині).

Толерантність байдужості – це прояв стійкого, не завжди усвідомленого, індиферентного ставлення до будь-яких питань людського буття та різних аспектів і сфер життя у соціумі зокрема; водночас, це переконаність у тому, що кожен має право на власне розуміння ситуації і нічیه її тлумачення не має переваг над іншими, а відмінності між ними – надто несуттєві, щоб на цьому акцентувати увагу, або ж настільки суттєві, що примирити їх неможливо; тому така толерантність проявляється у «рівному», беземоційному сприйнятті подій як таких, що не виходять за межі норми, зокрема моральної, що цілком виключає активне особистісне ставлення чи оцінку ситуації, з одного боку, як і можливість взяти на себе відповідальність за будь-що, – з іншого. Це певна філософія життя за принципом «усе в житті може статися» та «і це також мине». І не можна визначити насправді: добре це чи погано – толерантність байдужості. Це – те, що маємо, і це краще за нетерпимість. І напевно добре, що, не відчуваючи / не маючи активної толерантності, маємо хоча б толерантність байдужості.

Байдужа толерантність може проявлятися: до того, що не варте уваги людини, не є значимим для неї; до усього, що об'єктивно варте і потребує активної толерантності; до того, відкрите прийняття чого неможливе (зокрема, з моральних причин); до усього (доброго чи поганого) взагалі, – як життєве кредо «мені все одно».

Висновки. Толерантність є складною динамічною характеристикою людини й амбівалентним за суттю моральним поняттям. Вона проявляється у шанобливому ставленні до інших людей, визнанні їх права на власні погляди, переконання та життєві принципи, що відображається у відповідній поведінці людини, спрямованій на взаємоповагу, взаєморозуміння та досягнення згоди з іншою людиною. Межею прояву толерантного ставлення є порушення / зневага іншим норм загальнолюдської моралі. У сучасному світі толерантність проявляється не завжди активно, вона може нагадувати психологічну адаптацію: незначне за силою реагування на ситуацію чи поведінку іншої людини чи повну його відсутність. У другому випадку толерантна людина зовні спокійна, байдужа. Індиферентне / байдуже ставлення має тривалу історію, як філософську, так і релігійну, що служить серйозним підґрунтям сучасних проявів толерантності як байдужості. Толерантність байдужості – це прояв стійкого, не завжди усвідомленого, індиферентного ставлення до різних питань людського буття, що виключає як оцінку людиною актуальної ситуації, так і взяття на себе відповідальності за її розвиток. В інформаційному ж суспільстві, становлення якого відбувається в Україні та світі, поступово нівелюються аксіологічні цінності моральності, тоді як толерантність байдужості, успадкована нами від колишнього тоталітарного суспільства, активно проявляється, оскільки ситуації передумови її прояву частішають. Толерантність байдужості стає засобом / способом виживання порядних людей у суспільстві, де високе значення та цінування моральності та найліпших людських якостей підмінене повагою до грошей, матеріальних статків і високого соціально-економічного статусу. У такому суспільстві байдужа толерантність «прикриває» відсутність / брак совісності, правдивості, справедливості, об'єктивності та заміну їх різними маніпулятивними техніками соціуму й окремих людей, що застосовують-

ся для впливу на індивідуальну свідомість зокрема та громадську думку в цілому.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у спробі емпіричного підтвердження окремих припущень, висловлених в роботі.

References:

- Abramjan, A. K. (2009). Tolerantnost' kak social'no znachimaja cennost' [Tolerance as a socially significant value]. *Vestnik Taganrogskogo instituta imeni A. P. Chehova*, 2, 3–12. [in Russian]
- Abramovskih, N. V., & Gusejnova, Je. M. (2016). Ponjatje «tolerantnost'» i ego interpretacija [The concept of "tolerance" and its interpretation]. *Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept»*, vol. 11, 1726–1730. Retrieved from: <http://e-koncept.ru/2016/86372.htm> [in Russian]
- Baranova, N. M. (2015). *Etyka* [Ethics]. Nizhyn : NDU im. M. Gogolja. Retrieved from: https://pidruchniki.com/81045/etika_ta_estetika/tolerantnist. [in Ukrainian]
- Chujko, G. V., & Chaplak, Ja. V. (2019). Rozuminnja ponjattja tolerantnosti v psihologii' [The understanding of the concept of tolerance in psychology]. *Aktual'nye nauchnye issledovanija v sovremenom mire*, 12(56), Part.7, 78–83. [in Ukrainian]
- Chujko, G. V., & Chaplak, Ja. V. (2020). Tolerantnist' u zhytti ljudyny i suspil'stva [Tolerance in the life of an individual and society]. *Psychologichnyj chasopys*, 2, vol.6, 29–42. DOI: 10.31108/1.2020.6.2.3 [in Ukrainian]
- Chujko, G. V., Guljas, I. A., & Koltunovych, T. A. (2009). *Ekzystencijna psihologija* [Existential psychology]. Chernivci: Prut [in Ukrainian]
- Coraeu, Z. U., & Bjazrova, Dzh. B. (2014). Tolerantnost' kak sistemoobrazujushhaja cennost' bytija sovremennogo polikul'turnogo obshhestva [Tolerance as a system-forming value of being in a modern multicultural society]. *Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie*, (2), 176–181 [in Russian]
- Deklaracija pryncypiv tolerantnosti (1995). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503. [in Ukrainian]
- Gusejnova, Je. M. (2014). Osnovnye podhody k izucheniju ponjattja tolerantnosti v otechestvennoj i zarubezhnoj nauke [The main approaches to the study of the concept of tolerance in domestic and foreign science]. *Molodoj uchenyj*, 21, 626–629 [in Russian]
- Hajdegger, M. (1993a). *Evropejskij nihilizm* [European nihilism]. In M. Hajdegger. *Vremja i bytie (stat'i i vystuplenija)* (pp. 63–176). Moskva: Respublika [in Russian]
- Hajdegger, M. (1993b). *Slova Nicshe «Bog mertv»* [Nietzsche's words

- "God is dead"]. In M. Hajdegger. Raboty i razmyshleniya raznyh let (pp.168-217). Moskva: Gnozis [in Russian]
- Homjakov, M. B. (2003). Tolerantnost': paradoksal'naja cennost' [Tolerance: a paradoxical value]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*, 6(4), 98–112. Retrieved from: <http://www.old.jourssa.ru/2003/4/4aHomjakov.pdf>. [in Russian]
- Indifferentizm (1996). Retrieved from: <https://www.insai.ru/slovar/indifferentizm> [in Russian]
- Indifferentizm (2020). Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian]
- Indyferentyzm (1973). Slovnyk ukrai'ns'koi' movy [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 tomah. Kyi'v: Naukova dumka, vol. 4, 26. Retrieved from <http://ukrlit.org/slovyk>. [in Ukrainian]
- Kapustina, N. G. (2008). Tolerantnost' kak vnutrennij resurs lichnosti [Tolerance as an internal resource of the individual]. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*, 30, 64–69. [in Russian]
- Kirilenko, E.I. (2020). Indifferentizm kak kul'turnoe apriori [Indifferentism as a cultural a priori]. Retrieved from: <https://esa-conference.ru/wp-content/uploads/files/pdf/Kirilenko-Elena-Ivanovna6.pdf> [in Russian]
- Kraus, V. (1994). *Nigilizm s'ogodni abo Terpljachist' svitovoi' istorii' [Nihilism today or Patience of world history]*. Kyi'v: Osnovy [in Ukrainian].
- Leont'ev, D.A. (2009). K operacionalizacii ponjatija «tolerantnost'» [Towards the operationalization of the concept of "tolerance"]. *Voprosy psihologii*, 5, 3-16 [in Russian]
- Makar'eva, A.A., & Blinov, A.V. (2015). Tolerantnost' i terpimost': sootnoshenie ponjatij [Tolerance and forbearance: the relationship of concepts]. *Vestnik TvGu. Serija «Filosofija»*, 2, 128-132 [in Russian]
- Markuze, G. (2013). *Repressivnaja tolerantnost' [Repressive tolerance]*. Retrieved from: <https://avtonom.org/news/gerbert-markuze-repressivnaya-tolerantnost> [in Russian]
- Matjushina, V. V. (2013). Aksiologicheskij aspekt ponjatija «Tolerantnost'» [Axiological aspect of the concept of "Tolerance"]. *Vestnik MGIMO Universiteta*, 5 (32), 239-246. [in Russian]
- Mezencev, E.A. (2015). Problema granic tolerantnosti. [The problem of the boundaries of tolerance]. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*, 8(39), part 5, 10-12.
- Mironov, A.V. (2016). Moral'noe bezrazlichie kak social'nyj faktor [Moral indifference as a social factor]. *Obshhestvo. Kommunikacija. Obrazovanie*, (4 (255)), 115-121 [in Russian] [in Russian]
- Molchanova, A. O. (2013). *Tolerantnist' jak cinnisna osnova profesijnoi' dijal'nosti pedagoga [Tolerance as a value basis of a teacher's professional activity]*. Kyi'v: IPO i OD NAPN Ukrai'ny [in Ukrainian]
- Panasenko, E. (2019). Formuvannja komunikativnoi' tolerantnosti u majbutnih praktychnyh psihologiv: teoretyko-prykladnyj aspekt [Development of future practical psychologist's communicative tolerance: theoretical and applied aspect]. *Profesionalizm pedagoga: teoretychni j metodychni aspekty*, 10, 127–140. DOI: 10.31865/2414-9292.10.2019.182169. [in Ukrainian]
- Petrovskij, A. V., Jaroshevskij M. G. (Eds.). (1990). *Psihologija. Slovar' [Psychology. Vocabulary]*. Moskva : Politizdat [in Russian]
- Religioznyj indifferentizm. (1986). Retrieved from: <https://religion.wikireading.ru/80912> [in Russian]
- Rjzanov, A.V. (2007). Manipuljativnyj potencial koncepta «Tolerantnost'» [Manipulative potential of the concept "Tolerance"]. *Filosofija i obshhestvo*, (1 (45)), 82-97 [in Russian]
- Saganov's'ka, T.P. (2017). Tolerantnist' jak vazhlyva skladova chastyna pryncypu nenasyl'lja [Tolerance as an important part of the principle of non-violence]. *Aktual'ni problemy filosofii' ta sociologii'*, 19, 95–98 [in Ukrainian]
- Samohvalova, V.I. (2012). O sodержanii ponjatija «tolerantnost'» [On the content of the concept of "tolerance"], 161-175. Retrieved from: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pj/pj_1/13.pdf [in Russian]
- Shhur, E. (2015). Sila ravnodushija: kak filosofija stoicizma pomogaet zhit' i rabotat' [The Power of Indifference]. Retrieved from: <https://theoryandpractice.ru/posts/10191-stoitsizm> [in Russian]
- Terpymist' (1979). Slovnyk ukrai'ns'koi' movy [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 tomah. Kyi'v: Naukova dumka, vol.10, 95 [in Ukrainian]
- Tolerantnist' (2002). Shynkaruk, V. I. (Ed.). *Filosofs'kyj encyklopedychnyj slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]*. Kyi'v : Abrys, 642. [in Ukrainian]
- Tolerantnost' (2021). Sovremennyj tolkovyj slovar' [Modern explanatory dictionary]. Retrieved from: <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-56231.htm> [in Russian]
- Tolerantnyj (1979) Slovnyk ukrai'ns'koi' movy [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 tomah. Kyi'v: Naukova dumka, vol.10, 179 [in Ukrainian]
- Trubicyna, L.V., & Njabiullin, R.T. (2019). Subjektivnye predstavlenija o tolerantnosti, intolerantnosti i ih granicah [Subjective ideas about tolerance, intolerance and their boundaries]. *Mir nauki. Pedagogika i psihologija*, 5, Vol 7. Retrieved from: <https://mir-nauki.com/PDF/86PSMN519.pdf> [in Russian]
- Uolcer, M. (2003). *Pro tolerantnist' [About tolerance]*. Harkiv : RA-Karavela [in Ukrainian]

Igor Zvarych

Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Psychology, of Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)

Halyna Chuyko

Candidate of Philological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)

Yan Chaplak

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)

TOLERANCE AS A MANIFESTATION OF INDIFFERENCE

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical analysis of the understanding of the phenomenon of tolerance in psychology and the determination of the characteristics and probable reasons for the manifestation of such a form as tolerance of indifference, which is currently the most widespread in the world, according to the authors of this article. It is stated that there are a lot of different interpretations of the concept of tolerance in the scientific literature and they continue with an awareness of the complexity, multidimensionality and dynamic nature of this phenomenon, however, instead of identifying what unites them, which is common for the definition of tolerance, scientists are focused on attempts to offer their own, more a good understanding of it, different from the existing ones. And this actually means the absence in science of the exact meaning of this word, as well as an understanding of what exactly, what psychological phenomenon it means. And the attempts of scientists to distinguish this concept from the concept of tolerance in no way facilitate the solution of the situation.

It is suggested that tolerance and intolerance should not be opposed in the context of a "positive-negative" attitude, since these concepts are not mutually exclusive, and the manifestation of intolerance under certain circumstances can be a moral phenomenon, in contrast to tolerance.

It is noted that the biggest problem and still unresolved issue of the psychology of tolerance is the definition of the boundaries of manifestation of tolerance, tolerant attitude towards another person and his actions.

It is concluded that the limit of the manifestation of a tolerant attitude is violation / neglect of other norms of universal human morality; that in the modern world, tolerance is not always actively manifested, more often the tolerance of indifference dominates. And it is precisely this manifestation of tolerance that has a long history (philosophical and religious), which serves as a serious basis for modern manifestations of tolerance as indifference. Tolerance of indifference is a manifestation of a stable, not always conscious, indifferent attitude to various issues of human existence, which excludes both a person's assessment of the current situation and taking responsibility for its development. The tolerance of indifference was inherited by the post-Soviet countries from totalitarianism, but the modern information society, in part, involuntarily cultivates just this kind of tolerance, gradually leveling the axiological significance of a person's moral and existential values.

Key words: tolerance, tolerant indifference, morality, nihilism, indifference.

Зварич Ігорь Михайлович

Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри психології, Черновицького національного університету імені Юрія Федьковича, г. Чернівці (Україна)

Чуйко Галина Васильевна

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Черновицького національного університету імені Юрія Федьковича, г. Чернівці (Україна)

Чаплак Ян Васильевич

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Черновицького національного університету імені Юрія Федьковича, г. Чернівці (Україна)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ РАВНОДУШИЯ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теоретическому анализу понимания феномена толерантности в психологии и определению особенностей и вероятных причин проявления такого ее вида, как толерантность равнодушия, наиболее распространенного в настоящее время в мире, по мнению авторов этой статьи.

Констатируется, что различных толкований понятия толерантности в научной литературе достаточно много и они продолжают с осознанием сложности,

многомерности и динамического характера этого феномена, однако вместо выявления того, что их объединяет, что является общим для определения толерантности, ученые сосредоточены на попытках предложить собственное, более удачное ее понимание, отличное от имеющихся. А это на самом деле означает отсутствие в науке точного значения этого слова, а также понимания того, что именно, какое психологическое явление оно обозначает. И попытки ученых отличить это понятие от понятия терпимости никак не облегчают решение ситуации.

Высказывается предположение, что толерантность и интолерантность не стоит противопоставлять в контексте «позитивное-негативное» отношение, поскольку эти понятия не являются взаимоисключающими, а проявление интолерантности при определенных обстоятельствах может быть нравственным явлением, в отличие от толерантности.

Отмечается, что самой большой проблемой и до сих пор не решенным вопросом психологии толерантности является определение границ проявления толерантности, толерантного отношения к другому человеку и его поступков.

Делается вывод, что пределом проявления толерантного отношения является нарушение / пренебрежение другим норм общечеловеческой морали; что в современном мире толерантность проявляется не всегда активно, чаще доминирует толерантность равнодушия. И именно такое проявление толерантности имеет длительную историю (философскую и религиозную), что служит серьезным основанием современных проявлений толерантности как равнодушия. Толерантность безразличия – это проявление устойчивого, не всегда осознанного, индифферентного отношения к различным вопросам человеческого бытия, исключающего как оценку человеком актуальной ситуации, так и взятие на себя ответственности за ее развитие. Толерантность равнодушия получена постсоветскими странами в наследство от тоталитаризма, но и современное информационное общество отчасти невольно культивирует именно такой вид толерантности, нивелируя постепенно аксиологическое значение моральных и экзистенциальных ценностей человека.

Ключевые слова: толерантность, толерантное равнодушие, мораль, нигилизм, индифферентизм.

How to cite (як цитувати):

Zvarych, I., Chuyko, H., Chaplak, Y. (2021). TOLERANCE AS A MANIFESTATION OF INDIFFERENCE. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 7 (6), 57-73. <https://doi.org/10.31108/1.2021.7.6.9> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 21.05.2021

Дата рекомендації до друку: 20.06.2021

Дата оприлюднення: 30.06.2021